

БАЗОВІ УМОВИ ВИНИКНЕННЯ ТА ПІДТРИМКИ РЕЖИМУ САМОРОЗВИТКУ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Анотація. У статті розглянуто критерії визначення середнього класу за матеріальними, нематеріальними та суб'єктивними ознаками. Систематизовано погляди різних науковців на зміст поняття “середній клас”. Визначено зміни у критеріях віднесення до середнього класу при переході від індустріального до постіндустріального суспільства. Виявлені особливості економічної та споживчої поведінки представників середнього класу, їх типові інтереси в економічній та соціально-політичній площині. Проаналізовано значення гетерогенності середнього класу для досягнення, з одного боку, соціальної стабільності у суспільстві, а з іншого – забезпечення належного ступеня економічної свободи, ініціативи, інноваційності поведінки. Визначено передумови для формування середнього класу, а також перешкоди, які мають місце в українському суспільстві. Обґрунтована системоформуюча (синергетична) роль середнього класу у контексті прискорення економічного зростання, примноження соціального капіталу та становлення соціально орієнтованої ринкової економіки.

Ключові слова: аттрактор, біфуркація, середній клас, соціальна ентропія, соціальна самоорганізація, соціальні ризики.

Khytra Olena, Popovych Daria
Khmelnyskyi National University

BASIC CONDITIONS OF ORIGINATION AND SUPPORT OF THE MIDDLE CLASS SELFDEVELOPMENT MODE IN THE UKRAINIAN SOCIETY

Summary. The criteria for determining the middle class on material, intangible and subjective grounds have been considered in the article. The views of various scholars on the meaning of the concept of “middle class” have been systematized. Changes in the criteria of classification of the middle class during the transition from industrial to postindustrial society have been determined. The peculiarities of economic and consumer behavior of middle class representatives, their typical interests in the economic and socio-political have been revealed. The importance of middle class heterogeneity for achieving, on the one hand, social stability in society, and on the other hand, provision of the proper degree of economic freedom, initiative, and innovation have been analyzed. The prerequisites for the formation of the middle class and the obstacles that exist in Ukrainian society have been identified. The system forming (synergistic) role of the middle class in the context of accelerating economic growth and social capital growth has been substantiated. The optimum balance of mental and physical activity in the work of middle-class representatives, the average level of income, ownership of certain property (including intellectual), the desire to lead a decent lifestyle, adequate self-esteem (self-identification), high social mobility, orientation of enterprise to modernity can be considered as those features that provide high middle class adaptability during bifurcation transformations. The motives of middle class behavior play the role of attractive goals to which the modern socio-economic system is heading; these are order parameters that become a model for ordering the system (in particular, uniting society around basic ideas, values, strategies) and ensuring its viability, despite the powerful fluctuations caused by social inequality and low levels of social protection by the state. Accordingly, the middle class performs an anti-entropic function, which is, first and foremost, in the accumulation of energy, which is necessary to prevent social risks (it is a matter of timely and fully paid taxes, investments, securing solvent demand in the market of consumer goods and services, formation of private insurance funds, etc.), and due to it the containment of increasing chaos.

Keywords: attractor, bifurcation, middle class, social entropy, social self-organization, social risks.

Постановка проблеми. Соціально-економічні системи постійно змінюють свій стан. Ці зміни супроводжуються появою нових і відмиранням старих зв'язків, перетвореннями типів зв'язків, зміною елементного складу, розширенням функцій системи тощо [1, с. 41]. Зокрема, сучасний етап еволюції суспільства характеризується посиленням значення механізму динамічної взаємодії конкуренції та кооперації найактивніших соціальних сил, стрімким зростанням ролі суб'єктивного фактора у самоорганізації соціальної матерії [2, с. 14–15].

Саморозвиток економічних систем передбачає активну роль суб'єктів господарювання, які мають рефлексивні здібності, усвідомлюють необхідність змін та реалізують їх. Саме в цьому розумінні прийнято говорити, що сучасна еконо-

міка є людинорозмірною: людина як творча особистість є основною рушійною силою, яка змінює економічну систему [1, с. 52]. Відтак, для розвитку суспільства необхідна соціально-економічна опора у вигляді середнього класу, тобто класу економічно незалежних громадян, які прагнуть до підвищення свого творчого потенціалу, здатного функціонувати в режимі саморозвитку.

Формування вітчизняного середнього класу відбувається в міру розвитку малого і середнього бізнесу, появи приватних підприємців, фермерських господарств, поліпшення статусу й матеріальної забезпеченості науково-технічної інтелігенції [3, с. 115]. Сьогодні в Україні середній клас, з одного боку, досить мобільний, а з іншого – являє собою конгломерат таких соціально-професійних груп, інтереси яких у сформованих

умовах важко звести до “спільного знаменника”. Неможливість реалізації більшістю представників середнього класу своїх соціальних запитів блокує дію механізмів позитивного зворотного зв'язку, на яких базуються будь-які реформи і реалізується трансформаційний потенціал суспільства. Потенціал саморозвитку блокується також через наявність розривів у ланцюгу “освіта – професія – доходи” (шлях до верхніх прошарків середнього класу в українських реаліях часто проходить не шляхом нагромадження знань, а через близькість до “великих грошей”, зв'язків). З огляду на названі причини немає явних ознак формування у середньому класі групової ідентичності з погляду зростання рівня самоорганізації, взаємодії [4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти ідентифікації та формування середнього класу, оцінювання його ролі в суспільному житті стали предметом досліджень багатьох науковців. Зокрема, Н.О. Мороз [3] охарактеризувала функції середнього класу; Я.В. Сало [4–6] дослідила проблеми формування середнього класу як інструмента соціально-економічного розвитку країни і запропонувала авторську методологію його оцінювання; О.С. Александрова [7] проаналізувала феномен середнього класу у контексті забезпечення стабільності в державі; Т.С. Ігнатенко [8] сформулювала пріоритетні завдання політики формування середнього класу в Україні; В.В. Клименко і Г.М. Лозова [9] порівняли досвід України і США щодо формування середнього класу; О.В. Красота [10] дослідила сутність та класифікаційні ознаки середнього класу; Н.Р. Лисюк [11] охарактеризувала середній клас як суб'єкта соціальних трансформацій; О.П. Пащенко [12] визначила передумови й перспективи формування середнього класу в Україні; у публікації О.Г. Рябеки [13] окреслені проблеми становлення середнього класу в Україні та обґрунтовані шляхи їх розв'язання; М.С. Татаревська [14] обґрунтувала роль заробітної плати у формуванні середнього класу.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на суттєвий науковий доробок у досліджуваній сфері, актуальними залишаються питання обґрунтування синергетичних переваг середнього класу як потужного самоорганізаційного імпульсу для подолання тенденцій соціальної ентропії, забезпечення економічного зростання та гармонізації суспільних відносин.

Мета статті. Метою дослідження є обґрунтування базових умов виникнення та підтримки режиму саморозвитку середнього класу в сучасному суспільстві.

Виклад основного матеріалу. Найбільш масовою і впливовою у соціальній структурі сучасного суспільства є соціальна група, яку позначають терміном “середній клас”. Розглянемо підходи різних вчених до тлумачення його змісту.

Н. Мороз [3, с. 113] під середнім класом розуміє частину соціальної структури суспільства, що вирізняється стійкими доходами, достатніми для задоволення широкого кола матеріальних, соціальних і культурних потреб.

З точки зору М. Татаревської [14, с. 89], середній клас – це сукупність соціальних верств на-

селення, які за своїм матеріальним становищем характеризуються як небідні (згідно з прийнятими у державі нормами соціальної забезпеченості), мають потенціал соціальної мобільності, демонструють відносну стійкість перед проявами державної нестабільності.

Як зазначає Я.В. Сало [4], середній клас – це соціальне утворення, що володіє ознаками, які характеризують його матеріальні ресурси, культурний капітал та соціальний статус. Ці ознаки виділяють соціальну групу активного, професійно підготовленого та відносно матеріально забезпеченого населення, яке стає фактором соціального та економічного розвитку країни.

З точки зору О.П. Пащенко [12, с. 350], середній клас – це складне соціальне утворення (макрорівень), особливий тип особистості (мікрорівень), що з'являється в результаті соціального добору за умов ринку, найбільш активна частина населення, яка вирізняється такими ознаками, як характер прибутку, освіта, спосіб життя, тип мислення, соціальний престиж, самоідентифікація тощо.

О. Красота [10, с. 77] розглядає середній клас з економічної точки зору – як основного платника податків, внутрішнього інвестора, який визначає параметри внутрішнього ринку, та масового споживача; з політичної – як носія і гаранта демократичних принципів та політичних свобод; з соціальної – як втілення ціннісних орієнтацій суспільства, моральних стандартів суспільного життя.

Як стверджує О.Г. Рябека [13, с. 7], потенційно середній клас – найбільш активна частина населення з високою роллю свободи і творчості у ціннісній ієрархії. З розвитком середнього класу корелює перехід до інноваційної моделі розвитку, зростання інвестиційної активності, реалізації інфраструктурних проєктів.

Розглядаючи середній клас як економічний суб'єкт, В.В. Клименко і Г.М. Лозова [9, с. 65] основними критеріями його ідентифікації вважають: 1) певний рівень доходу, який дає змогу забезпечувати прийнятний рівень життя і робити заощадження; 2) наявність у власності матеріальних і фінансових активів (житло, земля, автомобіль та інші товари тривалого користування, а також цінні папери); 3) достатній статус на ринку праці (наявність власного бізнесу, оволодіння престижними соціально значущими професіями, наявність вищої освіти і професійної кваліфікації); 4) особливу споживчу поведінку (освіта, туризм, спорт, культурний розвиток, збалансований раціон харчування).

Таким чином, ідентифікація середнього класу пов'язана з такими ознаками: 1) власність (середній клас значною мірою становлять наймані працівники або “напіввласники”, до яких включають і самозайнятих; однією з основних рис середнього класу є власність сім'ї на засоби виробництва); 2) характер праці за співвідношенням розумових і фізичних навантажень; 3) доходи (середній клас – це ті прошарки, які за рівнем доходу перебувають посередині стратифікаційної шкали); 4) спосіб життя (середній клас одержує достатні доходи для того, щоб вести спосіб життя, характерний для певного суспільства); 5) самоідентифікація – суб'єктивне віднесення себе до тих, хто веде гідний спосіб життя навіть при досить скромних доходах. Іншими словами,

до середнього класу відносять не стільки тих, хто багато заробляє, скільки тих, хто розумно витрачає зароблене і, насамперед, на задоволення культурних потреб [14, с. 89].

Загальноприйнятими на міжнародному рівні критеріями визначення середнього класу є: 1) матеріальні чинники – середні для певного регіону рівень доходу, структура витрат і споживання, обсяг накопичених заощаджень і рівень майнового забезпечення; 2) нематеріальні чинники – освіта, професійний і кваліфікаційний статус, посадова позиція; 3) суб'єктивні чинники – позитивне сприйняття ступеня власної адаптованості до ринкових реформ, орієнтація на цінності власних досягнень. Інколи до цього переліку додають усталення політичної стабільності та високий рівень правової свідомості [3, с. 113]. Вагомість окремого критерію в кожній країні оцінюється в різний час по-різному. Одні з них є більш поширеними (матеріальні блага, професійний статус), а інші – допоміжними (самоідентифікація, якість дозвілля, коло спілкування) [10, с. 78].

Професійний склад сучасних середніх верств представлений в основному двома великими категоріями найманих службовців – спеціалістами (програмісти, економісти, інженери, юристи, лікарі, викладачі) і менеджерами, які є масовою, професійно підготовленою і привілейованою частиною економічно активного населення. Термін “середній” відображає широко вживане поняття ієрархії статусів, в якій “неручна” праця престижніша, ніж ручна, але визнається соціально більш низькою відносно груп, які володіють значною власністю чи займаються політикою. Ресурси влади і впливу цього класу пов'язані, у першу чергу, з інтелектуальною власністю та професійною діяльністю [11, с. 66].

Отже, середній клас, у класичному розумінні, утворюють не просто володарі певного розміру власності, а носії базових цінностей громадянського суспільства – особистої гідності й незалежності, заснованої на самоповазі, самостійності в оцінках, суспільно-політичній активності, імунітеті до соціального маніпулювання, що становлять у сукупності його класову самосвідомість [15, с. 55–56].

Становлення класичного середнього класу відбувається одночасно з виникненням товарного виробництва й розвивається на ґрунті трудової приватної власності [13, с. 6]. Але характерною ознакою розвитку середнього класу є поступові зміни його структури. Так, на початковій стадії становлення суспільства індустріального типу до середнього класу відносили фахівців, перш за все – дипломованих інженерів, медиків, архітекторів тощо, а також успішних фермерів, кваліфікованих ремісників. Починаючи з другої половини XIX ст. до середнього класу почали зараховувати людей, які провадили комерційну і торгово-промисловою діяльність, тобто були орієнтовані на ринковий попит [10, с. 78].

Якщо на початкових етапах основу середнього класу становили дрібні власники, то сьогодні більшість середнього класу економічного розвинених країн утворюють представники середнього бізнесу, високооплачувана інтелігенція, менеджери великих і середніх компаній, державні службовці

високого рангу, робітники найвищої кваліфікації [3, с. 114; 12, с. 350]. Завдяки розгалуженій та диверсифікованій системі соціального забезпечення до середнього класу, як за рівнем доходу, так і за якістю життя, можуть увійти і так звані “вразливі верстви населення” – пенсіонери, особи з інвалідністю, багатодітні і неповні сім'ї [10, с. 78].

Внаслідок науково-технічної революції наприкінці XX ст. з'являється “новий” середній клас, однією з ознак якого стає доступ до високих технологій, а не споживання, як це було всередині XX ст. “Новий” середній клас базується на інтелектуальному капіталі, який є невід'ємною складовою людського капіталу і, як результат, невідчужуваною власністю [13, с. 7]. Відповідно, у сучасних соціально-економічних системах важливим фактором самоорганізації стає інформаційний обмін, інтенсивність якого забезпечується застосуванням новітніх технологій. І своєрідним епіцентром, в якому сконцентровані знання та інформація, інновації, сучасні технології і методи управління, є представники середнього класу з високим рівнем інтелектуального потенціалу і готовністю до його актуалізації.

На основі узагальнення розглянутих вище положень можна зробити висновок, що становлення середнього класу зазвичай відбувається не шляхом створення принципово нового соціального угруповання, а за допомогою поступової трансформації відповідних соціальних груп і способу їх життя, що можна вважати основним доказом його здатності до самоорганізації.

Система вважається здатною до самоорганізації, якщо вона без специфічного впливу ззовні набуває певної просторової, часової або функціональної (у нашому випадку стратифікаційної) структури. Провідним процесом організації порядку у системі вважається її забезпечення енергією (в економічному сенсі – вільним капіталом), достатньою для здійснення процесів її функціонування та розвитку. В режимі самоорганізації соціально-економічної системи цей вид діяльності може бути названий самозабезпеченням – здатністю системи задовольняти свої потреби в енергії за рахунок залучених із зовнішнього середовища матеріальних, людських, фінансових ресурсів [16, с. 13].

Основними особливостями самоорганізаційних структур є спонтанність, незапланованість їх виникнення, розмитість функціональної визначеності, непідпорядкованість однозначному результату, функціональна взаємозамінність, яка також виникає спонтанно, без попередньої регламентації. Дійсно, статус представника середнього класу не підлягає чіткій регламентації і не пов'язаний з набуттям якихось додаткових прав чи обов'язків. Натомість, середньому класу властива здатність до самозабезпечення завдяки володінню певною власністю, високим рівнем компетентностей у професійній сфері, достатнім рівнем доходів.

Завдяки самоорганізації виділяється відносно невелика кількість змінних, або характеристик середовища, які визначають усю його динаміку, – параметри порядку. Усі складові середовища (системи) підлаштовуються під ці параметри порядку та дотримуються синергетичного режиму існування й розвитку.

Так, у 1976 р. Н.А. Колтер ввів поняття соціального синергізму (Synergy), підґрунтям якого виступає синергетична взаємодія, коли “людська істота природно діє таким чином, щоб не тільки досягати своїх власних цілей, а й по мірі можливостей сприяти досягненню цілей іншими” [17, с. 11–12]. Соціальний синергізм позитивного спрямування виникає у випадку гармонізації інтересів різних соціальних груп. Зокрема, якщо індивіди з більш високим соціальним статусом, вищими рівнями доходів і можливістю доступу до різноманітних матеріальних і духовних благ будуть дотримуватися чинного законодавства і моральних стандартів, в державі з’являтиметься більше можливостей для підвищення рівня соціального захисту стосовно більш вразливих соціальних верств. З іншого боку, в умовах втрати ідеалів гуманізму, порушення принципу соціальної справедливості виникає ефект негативного синергізму, який нівелює зусилля держави щодо виконання функції соціального вирівнювання.

Дослідниками проаналізована структура економічних інтересів середнього класу, яка включає: 1) інтерес у відтворенні соціального статусу: постійне підвищення рівня освіти, кваліфікації, орієнтація на дохід, що дає змогу зберегти та підвищити досягнутий рівень і стиль життя; 2) інтерес у формуванні та ефективному використанні власності: передбачає створення прибуткового бізнесу, придбання майна, формування інститутів, що забезпечують захист прав інтелектуальної власності; 3) інтерес у самореалізації та саморозвитку: інноваційний характер економічної активності, пов’язаний з освоєнням нових видів діяльності. Загалом, інтереси середнього класу подібні до інтересів більшості населення, проте їх специфіка полягає в тому, що середній клас потребує стабільного розвитку економіки та соціуму, оскільки йому є що втрачати [5, с. 65].

Поведінка представників середнього класу є найбільш раціональною та прогнозованою, тому вона досить цікава як для компаній, що працюють на ринках, так і для держави. З точки зору політології, поведінка середнього класу – це поведінка виборців (його представники роблять найбільш свідомий вибір). З точки зору соціології, середній клас визначає найбільш серйозні соціальні процеси [12, с. 351]. Таким чином, у матеріальних і духовних потребах, інтересах, соціальних установках, диспозиціях і мотивах поведінки представників середнього класу можна помітити синергетичний потенціал.

Розвиток середнього класу відбувається згідно із закономірністю синергетичної циклічності: у процесі еволюції соціально-економічної системи одночасно діють сили, які обумовлюють збільшення соціальної диференціації у суспільстві, і ті, що спрямовані на соціальне вирівнювання. Відповідно, частка середнього класу є нестабільною величиною: в одні відрізки часу вона зменшується, однак згодом відтворюється, але вже в оновленому вигляді (як зазначалося вище, зі зміною ключових факторів виробництва у постіндустріальну епоху зароджується принципово новий середній клас).

Середній клас є відкритою (щодо входження і виходу) та нестабільною (за чисельністю і складом) соціальною групою. Структурна склад-

ність цієї системи залежить від кількості взаємодіючих підсистем, розмаїття й інтенсивності взаємозв’язків між ними. Так, середньому класу властива гетерогенність за багатьма параметрами: рівнем доходів, соціально-професійним статусом, життєвими цінностями, політичними орієнтаціями, моделями економічної поведінки.

Середньому класу притаманна емерджентність (Emergence), що означає неможливість звести властивості системи до властивостей її елементів, тобто властивості системи залежать не тільки від властивостей її складових, але й від особливостей взаємодії між ними. Ця якість забезпечує відносно самостійне, відособлене існування системи в цілому, її самодостатність, автономність та якісну своєрідність, обумовлену специфічними закономірностями функціонування та розвитку [18, с. 94]. Дійсно, завдяки тому, що серед представників середнього класу є підприємці, власники капіталу, наймані працівники, науковці, митці, їх взаємодія забезпечує виникнення ефекту синергії, що перевищує сумарні зусилля окремих “підкласів” і поширюється на представників інших соціальних груп.

Становлення й розвиток середнього класу є нелінійним процесом, що пов’язаний з непостійністю, нестійкістю, порушенням стану рівноваги, точками біфуркації. В умовах, коли нестійкість перетинає критичні межі, система трансформується у режим хаотичної невизначеності; явища і процеси суспільного життя втрачають ознаки попереднього стану і стають незворотними. Відповідно, соціальна стратифікація може вважатися аналогом дисипативної структури, для якої характерне певне співвідношення порядку й хаосу. Причому, середній клас виступає одночасно як прояв хаосу – на початку трансформації, і як параметр порядку – після проходження точки біфуркації.

У біфуркаційні моменти розвитку суспільства виникають періоди, коли руйнуються прийняті норми поведінки, настає свобода вибору, розхитуються застарілі канони, зростає хаос, але потім приходять епоха “нормального”, плавного розвитку, в якій здійснюється відбір і закріплюються нові форми поведінки. Момент біфуркації є часом повернення системи до стану конструктивної (зокрема, соціальної) неоднорідності й формування на цій основі нового енергетичного потенціалу саморозвитку [19, с. 64]. Відомо, що поведінка представників середнього класу часто стає інноваційною; саме у спровокованих ними точках біфуркації зароджуються нові знання й сучасні технології.

Одне з головних завдань під час аналізу самоорганізаційних процесів у складних системах вважається пошук атрактора (аналога мети). Атрактивні структури є тією завершеною формою, в яку втілюється процес упорядкування; це форма подолання хаосу та встановлення самоорганізованого порядку [20, с. 100]. З соціально-економічної позиції атрактор розвитку системи поєднує весь комплекс національних інтересів, життєво важливих інтелектуальних, духовних, матеріальних і природних цінностей. Оскільки середній клас створює і поширює зразки соціокультурних та інноваційних поведінкових практик, є носієм базових компонентів національної культури, виразником суспільних інтересів і ви-

конує функції культурного інтегратора суспільства, можна стверджувати, що він “підштовхує” усю соціально-економічну щодо вибору оптимального атрактора.

Атрактор відповідає найбільш ефективному стану, в якому система має здатність до мінімального виробництва ентропії (від грецьк. Ἐντροπία), що є мірою знецінення енергії, її втратами через розсіювання у зовнішній простір. Соціальна ентропія виснажує суспільство через конфлікти між соціальними класами, наростання соціальних ризиків і ненадійність соціального захисту. Натомість, негативна ентропія (негентропія) характеризує підвищення рівня організації і порядку – за умови підвищення інформаційного потенціалу системи. Наприклад, негентропійна функція соціально-економічних інститутів виявляється у забезпеченні сталості, підвищенні рівня організованості, спроможності певною мірою “гасити” флуктуації. Якщо ентропія низька, тоді дії елементів (індивідів) узагальнені, і природно очікувати, що продуктивність їх спільних дій буде збільшуватись у міру зростання такої узгодженості [20, с. 91–92]. З цієї точки зору, самопідтримка оптимальної питомої ваги середнього класу може розцінюватися як утримання системи в комфортному “ентропійному коридорі”, що не дає їй можливості стати, з одного боку, надто цілісною, однорідною і нежиттєздатною, а з іншого – самозруйнуватися через високий ступінь неврівноваженості.

Визначивши ознаки та економічні інтереси середнього класу, варто систематизувати його основні функції. Середній клас – це сукупність соціальних груп, які виступають посередником між “верхами” та “низами” суспільства, виконуючи функцію соціального медіатора. Сильний середній клас сприяє більш ефективному державному управлінню, зменшуючи рівень бюрократизму та забезпечуючи збільшення участі громадян у суспільних процесах. Середній клас виконує функцію “податкового донора”: як основний платник податків, саме він формує державний та місцеві бюджети, фінансує необхідні соціальні трансферти. Середній клас виступає основним внутрішнім інвестором держави: інвестуючи в державні цінні папери, страхові, пенсійні, інвестиційні фонди, представники середнього класу, з одного боку, підтримують фінансовий ринок країни, а з іншого – забезпечують себе додатковим доходом. Маючи достатні матеріальні можливості, середній клас створює масовий попит на споживчі товари і послуги; високий платоспроможний попит, у свою чергу, створює базу для масового виробництва, що забезпечує створення нових робочих місць, зростання продуктивності праці і підвищення добробуту населення.

За психологічним складом, середній клас – це люди активні, ініціативні, які виявляють готовність до професійної, територіальної, освітньої мобільності. Представники середнього класу є творцями нової системи суспільних цінностей. Життєвий успіх людини у цій системі вимірюється не лише об’єктивними результатами (гроші, будинок, автомобіль, слава), а також свободою життєвого вибору, нестандартністю життєвого шляху. Для того щоб не втратити свої соціальні позиції і втриматись у середньому класі, необхідно роз-

вивати певні особистісні риси – здатність швидко адаптуватися до постійного оновлення соціальних і професійних умов, готовність позбутися застарілих навичок та знань, стійкість до стресів від швидкої зміни інформації, нестабільності суспільно-політичної ситуації тощо. Важливою є готовність особистості до зміни місця роботи і навіть до радикальної зміни професії [11, с. 67–68].

Представники середнього класу прищеплюють своїм дітям повагу до освіти і праці, оскільки саме ці цінності забезпечать їм у майбутньому достатній дохід і можливість для кар’єрного зростання. Відтак, самоорганізація середнього класу реалізується також через здатність до самозбереження і самовідтворення. Самозбереження трактується як властивість системи підтримувати за рахунок власної діяльності такі параметри свого стану та умов зовнішнього середовища, які гарантували б збереження цілісності системи, виконання нею основних функцій (включаючи репродуктивні), а також стійкий розвиток системи в її наступних поколіннях [16, с. 14]. Здатні до самоорганізації системи мають механізм безперервної пристосованості (адаптації) як до зовнішніх, так і до внутрішніх умов і вдосконалюють власну поведінку з урахуванням минулого досвіду.

Окремо слід зауважити, що середній клас здатен забезпечити оновлення складових механізму, за рахунок яких створюватимуться прийнятні умови для розвитку соціального капіталу. Як зазначає С.В. Капітанець [21, с. 46], сьогодні необхідна трансформація ролі соціального агента, що відбиває безперервний процес змін у стані соціального капіталу з його усіма складовими та домінантами поведінкових стратегій. Умовами для цього є високий індекс соціальної свободи та інвестиції у розвиток активних і свідомих людей, формування толерантного ставлення до нових векторів суспільного розвитку, наповнення новим змістом ролі людини у житті держави, головною ознакою якої є високий рівень соціальної відповідальності перед суспільством.

У свою чергу, чисельність і активність середнього класу залежать від зовнішнього середовища, яке створюється як на самоорганізаційних засадах (діями самих представників середнього класу), так і зусиллями держави. Політика формування середнього класу (за визначенням Т.С. Ігнатенко) – це діяльність держави, органів місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства, політичних партій щодо визначення законодавчо закріплених цілей, розроблення та реалізації управлінських заходів, рішень та дій, спрямованих на збільшення частки середнього класу в структурі суспільства [8, с. 83].

Для створення “синергетичного” соціального середовища перш за все мають встановитися демократичні, економічні, соціальні, політичні та духовно-культурні умови життєдіяльності суб’єктів соціальної діяльності. Має бути розроблена сучасна ефективна система зв’язків з громадськістю з досконалыми каналами комунікації і технологіями узгодження інтересів та взаємодії щодо їх реалізації. Система законодавства повинна забезпечувати рівноправний захист і правові гарантії інтересів усіх суб’єктів соціальної діяльності з урахуванням їх якісних і кількісних характеристик. Зрештою, необхідна система

контролю за виконанням угод між суб'єктами соціальної діяльності із взаємодії та взаємодопомоги в реалізації інтересів. Одним з проявів взаємодії державного сектора і бізнес-структур, сформованих представниками середнього класу, можна вважати державно-приватне партнерство – об'єднання їх зусиль для розвитку соціальної інфраструктури та реалізації суспільно значимих проектів.

Будучи, на перший погляд, соціально різноспрямованими (саморегулювання орієнтоване на збереження економічно сильних суб'єктів, державне регулювання – на підтримку слабких завдяки системі соціального захисту), самоорганізаційні та організаційні вектори обоюдно спрямовані на розв'язання спільного завдання – сприяння соціально-економічному й цивілізаційному розвитку держави. До того ж, держава має опиратися на економічних суб'єктів, що забезпечують перехід на вищий аттрактор, – вони, як стверджує В.С. Білоус, “відіграють роль ланки, яка може витягнути весь ланцюг” [20, с. 173].

Принциповим є те, що відповідно до законів синергетики нова структура не породжується діями держави, а виникає, причому нелінійно, на основі механізмів самоорганізації і тільки на базі попередньої структури. Завдання полягає у тому, щоб здійснити перехід на більш адекватний рівень освоєння закономірностей розвитку інституційних систем і поєднати принцип самоорганізації з організаційною діяльністю держави. На думку В.П. Решетило [22], необхідна така система нових і активно взаємодіючих формальних правил і процедур, законодавчих і регулюючих норм, яка здатна змінити менталітет населення, сформувати “критичну масу” його ринкової культури і ринкових цінностей. Механізми самоорганізації формуються за умови, що їх ініціаторами виступають самі господарюючі суб'єкти, які, керуючись економічними інтересами, ініціюють інституційні зміни і мають необхідну нагоду для їх здійснення. Для держави набагато важливіше зосередитися на передбаченні небезпек (ризиків), які трапляються в процесі інституційних перетворень, а також на створенні умов для нормальної роботи інститутів, що формуються.

Таким чином, середній клас є синергетичним утворенням, що виникає в умовах високого рівня конструктивного соціального хаосу, виконує роль параметру порядку в оновленій (після проходження переломної точки біфуркації) стратифікаційній системі суспільства і скеровує її на засадах самоорганізації до атрактивних цілей –

економічного зростання, політичної стабільності і суспільного добробуту. До середнього класу належать самоорганізовані, самокеровані суб'єкти, котрі чітко усвідомлюють власні потреби та інтереси, здібності і можливості їх реалізувати у взаємодії з партнерами і суспільством.

Висновки і пропозиції. Проведене дослідження дозволило з'ясувати неоднозначність проявів гетерогенності середнього класу: з одного боку, це ознака здатності до саморозвитку, запорука дотримання принципів плюралізму думок, економічної свободи, інноваційності, а з іншого – передумова подальшої стратифікаційної диференціації. Оптимальне співвідношення розумових і фізичних навантажень у праці представників середнього класу, середній рівень доходів, володіння певною власністю, прагнення вести гідний спосіб життя, адекватну самооцінку, високу соціальну мобільність, орієнтованість на сучасні технології можна вважати тими ризиками, які забезпечують високу адаптивність середнього класу в умовах суспільних змін. Мотиви поведінки середнього класу виконують роль атрактивних цілей, до яких прямує сучасна соціально-економічна система у процесі впорядкування після проходження стадії дисипативного хаосу (втрати напрацьованих десятиліттями економічних зв'язків, багатоваріантності еволюції після розпаду СРСР, невизначеності стратегічних орієнтирів тощо).

Володіючи певним капіталом і знаннями, представники середнього класу можуть привнести до системи необхідні енергетичні та інформаційні ресурси для подолання проявів соціальної ентропії (збільшення соціальних ризиків, соціальної нерівності та незадоволеності громадян системою соціального захисту). Будучи основними носіями освітнього та інтелектуального потенціалу, національної ідеології, морально-етичних норм та культурних цінностей, представники середнього класу демонструють здатність до самоорганізації, саморозвитку і є запорукою примноження соціального капіталу. Синергетичність середнього класу є основою для синхронізації коливань в економічній (показники економічної динаміки), політичній (еволюція політичного режиму) та соціальній (зміни у соціальному самопочутті) площинах.

Перспективи подальших досліджень вбачаються у необхідності обґрунтування прикладних аспектів використання синергетичного потенціалу середнього класу для прискорення темпів економічного зростання.

Список літератури:

1. Грачевська Н.І. Економічні системи епохи глобальних змін : монографія. Київ : Знання, 2008. 431 с.
2. Вагурин В.А. Синергетика еволюції сучасного суспільства : монографія. Луганск : Копицентр, 2005. 200 с.
3. Мороз Н. Середній клас як необхідна умова розвитку громадянського суспільства в Україні. *Сіверянський літопис*. 2013. № 2. С. 112–118.
4. Сало Я.В. Середній клас: проблеми формування. *Економіка та суспільство*. 2016. № 4. URL: <http://dspace.oneu.edu.ua/jspui/handle/123456789/5406> (дата звернення: 06.04.2020).
5. Сало Я.В. Середній клас як інструмент соціально-економічного розвитку країни. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія “Міжнародні економічні відносини та світове господарство”*. 2016. Вип. 7(3). С. 63–66.
6. Сало Я.В. Методологія і практика оцінки середнього класу як чинника соціально-економічного зростання України. *Проблеми системного підходу в економіці*. 2018. Вип. 1. С. 146–153.
7. Александрова О.С. Середній клас як фактор забезпечення стабільності в сучасній Україні. *Гілея. Науковий вісник*. 2011. Вип. 44 (№ 2). С. 350–357.

8. Ігнатенко Т.С. Пріоритетні завдання політики формування середнього класу в Україні. *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія "Економіка"*. 2018. Вип. 1. С. 83–87.
9. Клименко В.В., Лозова Г.М. Середній клас: досвід США та українські реалії. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія "Проблеми економіки та управління"*. 2015. № 815. С. 63–68.
10. Красота О. Середній клас в Україні: сутність та класифікаційні ознаки. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія "Економіка"*. 2011. Вип. 121–122. С. 76–81.
11. Лисюк Н.Р. Середній клас як активний суб'єкт соціальних трансформацій в Україні. *Український соціум*. 2006. № 1(12). С. 65–72.
12. Пашенко О.П. Формування середнього класу в Україні: передумови, особливості та перспективи. *Вісник ЖДТУ. Серія "Економічні науки"*. 2008. № 2(44). С. 349–356.
13. Рябека О.Г. Проблеми становлення середнього класу в Україні. *Інвестиції: практика та досвід*. 2014. № 19. С. 6–9.
14. Татаревська М. Місце і роль заробітної плати у формуванні середнього класу. *Вісник Тернопільського національного економічного університету*. 2010. № 4. С. 88–97.
15. Симонян Р.Х. Средний класс: социальный мираж или реальность? *Социологические исследования*. 2009. № 1. С. 55–61.
16. Мельник Л.Г. Научные основы самоорганизации экономических систем. *Механізм регулювання економіки*. 2010. № 3. Т. 1. С. 12–26.
17. Coulter N.A. *Human Synergetics*. New York : Prentice-Hall, Inc., 1976. 201 p.
18. Геселева Н.В., Заріцька Н.М. Емерджентні властивості системи. *Бізнес Інформ*. 2013. № 7. С. 93–97.
19. Гальчинський А.С. Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи. *Методологічні аспекти : наукове видання*. Київ : Либідь, 2006. 312 с.
20. Білоус В.С. Синергетика та самоорганізація в економічній діяльності : навчальний посібник. Київ : КНЕУ, 2007. 376 с.
21. Капітанець С.В. Розвиток соціального капіталу в умовах інституційної трансформації. *Теоретичні та практичні аспекти антикризового регулювання економіки : збірник тез наукових робіт учасників Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 11 квітня 2020 р.)*. Одеса : ЦЕДР, 2020. С. 44–48.
22. Решетило В.П. Государство и институциональные изменения: синергия взаимодействия. *Научные труды ДонНТУ. Серия: экономическая*. 2010. Вып. 38–2. С. 131–136.

References:

1. Grazhevska, N.I. (2008). *Ekonomichni systemy epokhy globalnykh zmin* [Economic systems of global changes' era]. Kyiv: Znannja. (in Ukrainian)
2. Vagurin, V.A. (2005). *Sinergetika evolyutsii souremennogo obshchestva* [Synergetics of modern society's evolution]. Lugansk: Kopitsentr. (in Ukrainian)
3. Moroz, N. (2013). Serednij klas jak neobkhidna umova rozvytku ghromadjanskogho suspiljstva v Ukraini [The middle class as a necessary condition for the civil society's development in Ukraine]. *Siverjanskyj litopys* [Siberian Chronicle], no. 2, pp. 112–118.
4. Salo, Ja.V. (2016). Serednij klas: problemy formuvannja [Middle class: the problems of formation]. *Ekonomika ta suspiljstvo* [Economy and Society] (electronic journal), no. 4. Available at: <http://dspace.oneu.edu.ua/jspui/handle/123456789/5406> (accessed 06 April 2020).
5. Salo, Ja.V. (2016). Serednij klas jak instrument socialjno-ekonomichnogho rozvytku krajiny [Middle class as a tool of social and economic development of the country]. *Naukovyj visnyk Uzhgorodskogho nacionaljnogho univertsytetu. Mizhnarodni ekonomichni vidnosyny ta svitove ghospodarstvo* [Uzhgorod National University Scientific Herald. International Economic and Social Government], vol. 7(3), pp. 63–66.
6. Salo, Ja.V. (2018). Metodologhija i praktyka ocinky serednjogho klasu jak chynnyka socialjno-ekonomichnogho zrostannja Ukrainy [Methodology and practice for estimation of the middle class as a factor of socio-economic development of Ukraine]. *Problemy systemnogho pidkhodu v ekonomici* [Problems of systemic approach in the economy], vol. 1, pp. 146–153.
7. Aleksandrova, O.S. (2011). Serednij klas jak faktor zabezpechennja stabilnosti v suchasnij Ukraini [Middle class as a factor of ensuring the stability in modern Ukraine]. *Ghileja. Naukovyj visnyk* [Gilea. Scientific Bulletin], vol. 44 (no. 2), pp. 350–357.
8. Ihnatenko, T.S. (2018). Priorytetni zavdannja polityky formuvannja serednjogho klasu v Ukraini [Priority tasks of the politicians for formation of the middle class in Ukraine]. *Naukovyj visnyk Mukachivskogho derzhavnogho univertsytetu. Ekonomika* [Scientific Bulletin of Mukachevo State University. Economics], vol. 1, pp. 83–87.
9. Klymenko, V.V., & Lozova, G.M. (2015). Serednij klas: dosvid SShA ta ukrajinsjki realiji [Middle class: the USA experience and Ukrainian reality]. *Visnyk Nacionaljnogho univertsytetu "Lvivskja politehnika". Problemy ekonomiky ta upravlinnja* [National University "Lviv Polytechnic" Herald. Problems of Economy and Management], no. 815, pp. 63–68.
10. Krasota, O. (2011). Serednij klas v Ukraini: sutnistj ta klasyfikacijni oznaky [The Middle Class in Ukraine: Essence and Classification Features]. *Visnyk Kyjivskogho nacionaljnogho univertsytetu imeni Tarasa Shevchenka. Ekonomika* [Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Economics], vol. 121–122, pp. 76–81.
11. Lisjuk, N.R. (2006). Serednij klas jak aktyvnyj sub'jekt socialnykh transformacij v Ukraini [The middle class as an active subject of social transformation in Ukraine]. *Ukrajinskyj socium* [Ukrainian Society], no. 1(12), pp. 65–72.
12. Pashhenko, O.P. (2008). Formuvannja serednjogho klasu v Ukraini: peredumovy, osoblyvosti ta perspektyvy [Formation of the middle class in Ukraine: preconditions, features and perspectives]. *Visnyk ZhDTU. Ekonomichni nauky* [The Journal of Zhytomyr State Technological University. Economic sciences], no. 2(44), pp. 349–356.
13. Ryabeka, O.G. (2014). Problemy stanovlennja serednjogho klasu v Ukraini [The problems of Ukrainian middle class development]. *Investyciji: praktyka ta dosvid* [Investment: Practice and Experience], no. 19, pp. 6–9.
14. Tatarevska, M. (2010). Misce i rolj zarobitnoji platy u formuvanni serednjogho klasu [The place and role of wages in the middle class' formation]. *Visnyk Ternopiljskogho nacionaljnogho ekonomichnogho univertsytetu* [Herald of Ternopil National Economic University], no. 4, pp. 88–97.
15. Simonyan, R.Kh. (2009). Srednij klass: sotsial'nyy mirazh ili real'nost'? [Middle class: social mirage or reality?]. *Sotsiologicheskie issledovaniya* [Sociological Research], no. 1, pp. 55–61.

16. Melnyk, L.G. (2010). Nauchnye osnovy samoorganizatsii ekonomicheskikh system [Scientific basis of self-organization in economic systems]. *Mekhanizm reghuljuvannja ekonomiky* [Mechanism of Economic Regulation], no. 3, vol. 1, pp. 12–26.
17. Coulter N.A. Human Synergetics. New York: Prentice-Hall, Inc., 1976. 201 p.
18. Geseleva, N.V., & Zaritska, N.M. (2013). Emerdzhentni vlastyvoli systemy [Emergent Properties of the System]. *Biznes Inform* [Business Inform], no. 7, pp. 93–97.
19. Galchynskij, A.S. (2006). *Ghlobaljni transformaciji: konceptualjni aljternatyvy. Metodologichni aspekty* [Global Transformations: Conceptual Alternatives. Methodological aspects]. Kyiv: Lybidj. (in Ukrainian)
20. Bilous, V.S. *Synerghetyka ta samoorghanzacija v ekonomichnij dijaljnosti* [Synergetics and self-organization in economic activity]. Kyiv: KNEU. (in Ukrainian)
21. Kapitanecj, S.V. (2020). Rozvytok socialnogho kapitalu v umovakh instytucijnoi transformaciji [Development of social capital in the context of institutional transformation]. Proceedings of the *Teoretychni ta praktychni aspekty antykryzovogho reghuljuvannja ekonomiky (Ukraine, Odesa, April 11, 2020)*. Odesa: CEDR, pp. 44–48.
22. Reshetilo, V.P. (2010). Gosudarstvo i institutsional'nye izmeneniya: sinerhiya vzaimodeystviya [State and institutional change: synergy of interaction]. *Nauchnye trudy DonNTU. Seriya: ekonomicheskaya* [Scientific Works of DonNTU. Series: economic], vol. 38–2, pp. 131–136.